

УДК 343.262 (477)

DOI <https://doi.org/10.32782/2311-8040/2023-3-3>

ЗВІЛЬНЕННЯ ВІД ПОКАРАННЯ ЗА ХВОРОБОЮ: КРИМІНАЛЬНО-ПРАВОВІ ТА КРИМІНАЛЬНО-ВИКОНАВЧІ АСПЕКТИ

Бурда Степан Ярославович,

кандидат юридичних наук, доцент,
доцент кафедри кримінального права і кримінології
факультету № 1 Інституту з підготовки фахівців
для підрозділів Національної поліції,
Львівський державний університет внутрішніх справ,
вулиця Городоцька, 26, Львів, 79000, Україна
ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-9904-311X>

***Анотація.** У статті здійснюється характеристика кримінально-правової природи звільнення від покарання за хворобою, проводиться аналіз кримінального та кримінально-виконавчого законодавства України, яке регламентує порядок звільнення від покарання у зв'язку із хворобою, приділяється увага стану дотримання та забезпечення прав і обов'язків громадян, які підлягають звільненню від покарання за хворобою.*

Важливим пріоритетом сучасної кримінально-правової політики є гуманізація відповідальності осіб, які вчинили кримінальні проступки та нетяжкі злочини. Жорсткий підхід до звільнення від покарання тяжко, нерідко невиліковно та смертельно хворих засуджених багато в чому зумовлений впливом попереднього та недоліками чинного законодавства. На жаль, така ситуація зі звільненням від покарання за хворобою якоюсь мірою зберігається і нині. Складна структура даної кримінально-правової норми, зосередження в ній кількох принципово відмінних видів звільнення від покарання та його відбування ускладнюють її тлумачення та застосування.

Метою дослідження є вивчення й аналіз норми про звільнення від покарання за хворобою у кримінальному та кримінально-виконавчому законодавстві із погляду юридичної техніки.

З огляду на те, що кримінальні правопорушення є різними за ступенем суспільної небезпеки, яку вони спричиняють, учиняються різними особами, суд застосовує кримінальні покарання з метою досягнення мети виправлення особи. Але в житті мають місце випадки, коли процес виправлення особи, винної у вчиненні кримінального правопорушення, можливий без застосування до особи кримінального покарання, або щодо засудженого ця мета досягається до повного відбуття встановленого вироком суду покарання. Тобто застосування або подальше застосування покарання недоцільне. Саме на вирішення таких ситуацій розроблено та законодавчо закріплено інститут звільнення від кримінального покарання та подальшого його відбування загалом і звільнення від покарання за хворобою зокрема.

***Ключові слова:** Кримінальний кодекс, Кримінально-виконавчий кодекс, кримінальна відповідальність, кримінально-виконавча установа, засуджений, хвороба, звільнення від покарання.*

Burda Stepan. EXEMPTION FROM PUNISHMENT DUE TO ILLNESS: CRIMINAL-LEGAL AND CRIMINAL-EXECUTIVE ASPECTS

***Abstract.** The article characterizes the criminal-legal nature of exemption from punishment due to illness, analyzes the criminal and criminal-executive legislation of Ukraine, which regulates the procedure for exemption from punishment due to illness, pays attention to the state of compliance and ensuring the rights and obligations of citizens who are subject to exemption from punishment due to illness.*

An important priority of modern criminal law policy is humanizing the responsibility of persons who have committed, as a rule, criminal misdemeanors and minor crimes. The harsh approach to the release from punishment of severely, often incurably and terminally ill convicts is largely due to the influence of the previous and shortcomings of the current legislation. Unfortunately, a similar situation with exemption from punishment due to illness persists to some extent even today. The complex structure of this criminal law norm, the concentration in it of several fundamentally different types of exemption from punishment and its serving complicate its interpretation and application.

The purpose of the study is to study and analyze the norm on exemption from punishment due to illness in criminal and criminal executive laws from the point of view of legal technique.

Given that criminal offenses are different in terms of the degree of public danger they cause, are committed by different persons, the court applies criminal penalties in order to achieve the goal of correcting the person. But in life, there are cases when the process of correction of a person guilty of a criminal offense is possible without applying a criminal penalty to the person, or in the case of a convicted person, this goal is achieved before the full serving of the punishment established by the court verdict. That is, the application or further application of punishment is inappropriate. It is to solve such situations that the institution of exemption from criminal punishment and its further serving in general and exemption from punishment for illness in particular was developed and legislated.

Key words: *Criminal Code, Criminal Executive Code, criminal liability, penal institution, condemned, disease, relief from penalties.*

Вступ. Реформа вітчизняного кримінального законодавства, яка відбулася на початку століття, суттєво змінила інститут звільнення від покарання. Так, у ньому з'явилася норма про звільнення від покарання за хворобою, яка міститься у ст. 84 Кримінального кодексу (далі – КК) України. До набрання чинності сучасним Кримінальним кодексом України подібні приписи містилися лише у кримінально-процесуальному та кримінально-виконавчому законодавстві, що вносило незавершеність у процес правового регулювання звільнення від покарання. А тому поява норми про звільнення від покарання у зв'язку із хворобою саме у кримінальному законі, навіть з погляду юридичної техніки, є цілком обґрунтованою.

Матеріали та метод. Проблемі звільнення від покарання та його відбування за хворобою присвячена низка наукових досліджень, зокрема, це праці таких учених, як Ю.В. Баулін, В.К. Грищук, С.Ф. Денисов, Б.О. Кириць.

Завдяки послідовній реалізації заходів, спрямованих на дотримання рекомендацій Ради Європи, досягнуто окремих позитивних зрушень у реформуванні кримінально-виконавчої системи. Однак Україна й досі залишається однією з держав у світі, що мають найбільш високі показники щодо чисельності ув'язнених. Кількість громадян, які перебувають у пенітенціарних закладах України, дорівнює кількості ув'язнених, які відбувають покарання в тюрмах Бельгії, Австрії, Іспанії та Швейцарії, разом узятих [5].

В аналізованому інституті кримінального права найбільшою мірою знайшли своє відображення принципи гуманізму й економії заходів кримінального впливу, покладені в

основу нової політики держави загалом та кримінального права зокрема. На відміну від звільнення від кримінальної відповідальності, звільнення від покарання застосовується тільки до вже засуджених осіб [6, с. 342].

Як зазначає професор В.К. Грищук, звільнення від покарання – це гуманний акт компромісу з боку держави, що здійснюється за наявності передбачених законом підстав і умов компетентним органом держави (судом, Президентом України), який полягає у звільненні засудженого від осуду його особи та вчиненого ним діяння та перетерпіння тих, передбачених законом позбавлень і обмежень його прав і свобод, у яких проявляється зміст покарання, від судимості з метою забезпечення реалізації завдань запобігання вчиненню злочинів як засудженим, так і іншими особами [7, с. 499].

Результати. У ст. 84 КК України визначено, що звільняється від покарання особа, яка під час відбування захворіла на психічну хворобу, що позбавляє її можливості усвідомлювати свої дії (бездіяльність) або керувати ними, а особа, яка після вчинення злочину або постановлення вироку захворіла на іншу тяжку хворобу, що перешкоджає відбуванню покарання, може бути звільнена від покарання або від подальшого його відбування [2].

Стосовно зарахування примусових заходів медичного характеру як фактично відбутого покарання варто висловити критичне зауваження. Ці заходи суттєво відрізняються один від одного суворістю обмежень, що покладаються на особу у зв'язку з їх застосуванням. У найменшому ступені обмежень своїх прав і свобод особа зазнає в разі застосування до неї такого примусового заходу медичного харак-

теру, як надання амбулаторної психіатричної допомоги у примусовому порядку. Юридична природа, підстави та порядок застосування примусових заходів медичного характеру та покарання цілком різні. Однак у першому й у другому випадках їх об'єднує наявність елементів державного примусу. Згідно зі ст. 1 Закону України «Про психіатричну допомогу» амбулаторна психіатрична допомога – це психіатрична допомога, що поєднує обстеження стану психічного здоров'я, профілактику, діагностику психічних розладів, лікування, нагляд, догляд, медико-соціальну реабілітацію осіб, які страждають на психічні розлади, що надається лікарем-психіатром в амбулаторних умовах [8].

Амбулаторно медичну допомогу надають хворим, які відвідують лікувальний заклад, або ж безпосередньо за місцем їх проживання. Отже, тут не йдеться про ізоляцію особи від суспільства, особистої свободи вона не позбавляється, а лише може мінімально в ній обмежуватися. У зв'язку з тим, що позбавлення волі завжди пов'язане з ізоляцією особи від суспільства, визнавати його «еквівалентом» варто було б лише такі примусові заходи медичного характеру, які також пов'язані з ізоляцією особи від суспільства (мається на увазі госпіталізація до психіатричного закладу зі звичайним наглядом; госпіталізація до психіатричного закладу з посиленням наглядом; госпіталізація до психіатричного закладу із суворим наглядом – п. п. 2–4 ч. 1 ст. 94 КК України).

Особа, звільнена від покарання або його відбування у зв'язку із захворюванням на іншу (не психічну) тяжку хворобу, після одужання також підлягає покаранню. Отже, передбачені ч. 2 ст. 84 КК України види звільнення від покарання та його відбування є неостаточними (тимчасовими).

Згідно із ч. 4 ст. 84 КК України особи, які були звільнені від покарання чи його відбування, після одужання можуть бути направлені для відбування покарання, «якщо не закінчилися строки давності, передбачені ст. ст. 49 або 80 цього Кодексу, або відсутні інші підстави для звільнення від покарання» [2]. Як бачимо,

до інституту звільнення від покарання законодавець включив як юридично значущу обставину закінчення строків давності.

Строки давності, установлені у ст. 49 КК України, є підставою для звільнення від кримінальної відповідальності. Тому намагання використати їх для впливу на здійснення звільнення від кримінального покарання – сумнівне. Як зауважує Ю.В. Баулін, який ґрунтовно досліджував сучасний стан інституту звільнення від кримінальної відповідальності, посилення в нормах про звільнення від покарання на ст. 49 КК України суперечить природі звільнення від кримінальної відповідальності [9, с. 170].

Строки давності, передбачені у ст. 49 та в ч. 2 ст. 106 КК України, мають значення в механізмі розвитку кримінально-правових відносин у разі захворювання суб'єкта після вчинення кримінального правопорушення. Це питання врегульовує нині не так матеріальне, як процесуальне законодавство. Коли суд установив, що особа вчинила кримінальне правопорушення, але після цього захворіла на психічну хворобу, яка виключає застосування покарання, суд, якщо визнає за потрібне, постановляє ухвалу, а суддя – постанову про застосування щодо цієї особи примусових заходів медичного характеру із зазначенням яких саме [4].

У разі одужання особи, щодо якої застосували примусові заходи медичного характеру внаслідок її психічного захворювання після вчинення кримінального правопорушення, суд на підставі висновку медичної комісії постановляє ухвалу, а суддя – постанову про скасування застосованого заходу медичного характеру та направлення справи для провадження досудового слідства чи судового розгляду, якщо неосудність або обмежена осудність була встановлена під час судового слідства. Час перебування в медичній установі, якщо ця особа засуджена до позбавлення волі або виправних робіт, зараховується до строку відбування покарання. Ці процесуальні норми базуються на ч. 4 ст. 95 КК України, у якій зазначено: «У разі припинення застосування примусових заходів медичного

характеру через видужання особи, які вчинили кримінальні правопорушення у стані осудності, але захворіли на психічну хворобу до постановлення вироку, підлягають покаранню на загальних засадах, а особи, які захворіли на психічну хворобу під час відбування покарання, можуть підлягати подальшому відбуванню покарання» [2]. Як бачимо, у тексті Кримінального кодексу законодавець оперує поняттями «не підлягає покаранню» та «підлягають покаранню». Оскільки немає засудження тоді, коли особа захворіла на психічну хворобу до постановлення вироку, то адекватною вказівкою на правовий наслідок одужання від хвороби було б: «підлягає кримінальній відповідальності». До того ж не виключено, що і після передання справи до суду кримінальна відповідальність наступить, але не в пов'язаній з покаранням формі (наприклад, суд звільнить особу від відбування покарання за ст. 75 КК України).

Необхідно звернути увагу на те, що зміст ст. 84 КК України є ширшим, ніж назва – «Звільнення від покарання за хворобою». Із змісту ч. 2 ст. 84 КК України випливає, що у зв'язку з тяжкою хворобою можливе звільнення особи від кримінальної відповідальності до постановлення вироку. Але не зрозуміло, як процесуально це можливо. Адже ст. ст. 408, 411 Кримінального процесуального кодексу та ст. ст. 152–154 Кримінально-виконавчого кодексу передбачають порядок звільнення особи, яка відбуває покарання. Постанова Пленуму Верховного Суду України № 8 «Про практику застосування судами законодавства про звільнення від відбування покарання засуджених, які захворіли на тяжку хворобу» також регулює порядок звільнення від відбування покарання засуджених [10, с. 81–84].

Перелік хвороб, наявність яких дозволяє порушити клопотання про звільнення від покарання, регламентується відомчими нормативними актами. Регламентація цього питання у відомчому акті є правильною, оскільки розвиток медицини постійно змінює погляди про тяжкість і виживаність захворювань, характер їхнього плину, що повинно приводити за необхідності до зміни Переліку.

Отже, питання звільнення від кримінальної відповідальності та покарання у зв'язку із захворюванням особи на психічну хворобу у принципі врегульовано нормами кримінального, кримінального процесуального та кримінально-виконавчого законодавства. Вирішення ж питання про звільнення від покарання за іншою тяжкою хворобою чинне законодавство, по суті, цілковито залишило на розгляд суду.

Існує ще одна проблема, пов'язана зі звільненням від покарання за хворобою. Звільнення від покарання засуджених, які тяжко захворіли, може поставити їх у безвихідне становище, якщо в них немає постійного місця проживання. Тому часто звільнені від покарання, які втратили родинні зв'язки, поповнюють лави осіб без певного місця проживання, далі вдаються до злочинної діяльності або є джерелами поширення небезпечних інфекційних захворювань, як-от туберкульоз і СНІД, через які вони були достроково звільнені від покарання. Не можна допустити, щоб під прикриттям справді гуманних норм кримінального законодавства установами, що виконують покарання, робилися спроби позбутися від витрат на утримання та догляд за тяжкохворими. Урешті-решт, вибір місця лікування, подальшого життя або смерті має залишатися за засудженим. Особливо коли такого вибору по суті немає, а тяжко хворому засудженому загрожує безвихідна ситуація. Зрозуміло й те, що не всяке інше тяжке захворювання може в усіх без винятку випадках нейтралізувати соціально негативні властивості особи, яка відбуває покарання, до рівня, абсолютно безпечного для суспільства. Навіть більше, іноді саме смертельна хвороба за відносно нормального фізичного стану звільненого може збурити його і підштовхнути до вчинення жорстоких злочинів. Так само і фізична неміцність, за досить високого інтелектуального рівня звільненого через хворобу може спровокувати його на організацію злочинних угруповань, керівництво ними, хоча б для забезпечення належних умов свого існування. Звідси зрозуміло, що в інтересах суспільства законодавець не може допустити й повного,

безоглядного звільнення від покарання всіх, хто захворів на іншу тяжку хворобу.

Висновки. У ст. 84 КК України не вирішено питання про те, які наслідки матиме скоєне звільненими через хворобу особами нових кримінальних правопорушень, як це передбачено в разі звільнення від покарання за інших підстав. Звільнення від покарання за хворобою має здійснюватися лише тоді, коли є підстави вважати, що звільнений не вчинить нових кримінальних правопорушень. Якщо ж особа, звільнена від покарання за хворобою, учинить нове кримінальне правопорушення, то нове покарання такій особі має призначатися на загальних підставах, передбачених КК України.

Видається за доцільне надати право судовим органам накладати на осіб, звільнених від покарання на підставах, передбачених у ст. 84 КК України, такі, наприклад, обов'язки: не ухилятися від курсу лікування, не міняти місця проживання без належного на це дозволу.

У разі звільнення від покарання за ч. 2 ст. 84 КК України варто було б використати метод диференціації кримінальної відповідальності залежно від категорії вчиненого

особою кримінального правопорушення. Необхідно на законодавчому рівні передбачити обов'язкове звільнення від покарання у зв'язку з важкою хворобою засуджених за скоєння кримінальних проступків і нетяжких злочинів. Навіть більше, обов'язковому звільненню від покарання за наявності захворювання, зазначеного в Переліку, мають підлягати й особи, які вчинили інші злочини, якщо призначене їм покарання не перевищує п'яти років позбавлення волі. За терміном покарання ці посягання є нетяжкими злочинами, а особи, які їх скоїли, не володіють тією підвищеною суспільною небезпекою, яка зазвичай властива особам, які вчинили тяжкі й особливо тяжкі злочини.

Залишаючи вирішення питання про звільнення від відбування покарання осіб, які захворіли після вчинення кримінального правопорушення на іншу тяжку хворобу, на розгляд суду, законодавець має сформулювати критерії, на основі яких суд міг би ухвалити такі рішення відповідно до інтересів суспільства, зокрема, згідно з гуманним ставленням до тяжко хворих засуджених і водночас забезпеченням охорони суспільства від кримінально протиправних посягань.

Список використаних джерел:

1. Конституція України. URL: <http://zakon.rada.gov.ua/laws/main/254к/96-вр>.
2. Кримінальний кодекс України. URL: <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/2341-14>.
3. Кримінально-виконавчий кодекс України. URL: <http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1129-15>.
4. Кримінальний процесуальний кодекс України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/4651-17>.
5. Карпачова Н.І. Дотримання прав людини в місцях позбавлення волі. Стан дотримання та захисту прав і свобод людини в Україні : перша щорічна доповідь Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини. URL: <http://www.ombudsman.kiev.ua>.
6. Денисов С.Ф. Рецидивна злочинність молоді: інтегративна перспектива аналізу. *Вчені записки Таврійського національного університету імені В.І. Вернадського*. Серія «Юридичні науки». 2010. Т. 23 (62). № 1. С. 274–279.
7. Гришук В.К. Кримінальне право України: Загальна частина : навчальний посібник для студентів юридичних факультетів вищих навчальних закладів. Київ : ВД «Ін Юре», 2006. 568 с.
8. Про психіатричну допомогу : Закон України від 22 лютого 2000 р. № 1489–ІІІ. *Офіційний вісник України*. 2000. № 12. С. 24–41.
9. Баулін Ю.В. Звільнення від кримінальної відповідальності. Київ : Атіка, 2004. 296 с.
10. Про практику застосування судами законодавства про звільнення від відбування покарання засуджених, які захворіли на тяжку хворобу : постанова Пленуму Верховного Суду України від 28 вересня 1973 р. № 8. *Збірник постанов Пленуму Верховного Суду України у кримінальних справах : навчально-практичний посібник / укл. Б.О. Кириць*. Львів : Ліга-прес, 2008. С. 81–84.

References:

1. Constitution of Ukraine. URL: <http://zakon.rada.gov.ua/laws/main/254k/96-вр> [in Ukrainian].
2. Criminal Code of Ukraine. URL: <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/2341-14> [in Ukrainian].
3. Criminal and Executive Code of Ukraine. URL: <http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1129-15> [in Ukrainian].
4. Criminal Procedure Code of Ukraine. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/4651-17> [in Ukrainian].
5. Karpachova, N.I. Observance of human rights in places of deprivation of liberty. The state of observance and protection of human rights and freedoms in Ukraine: the first annual report of the Commissioner of the Verkhovna Rada of Ukraine on human rights. URL: <http://www.ombudsman.kiev.ua> [in Ukrainian].
6. Denisov, S.F. Recidivism of youth crime: an integrative perspective of analysis. *Scientific notes of the Tavri National University named after V.I. Vernadskyi*. Series "Legal Sciences". 2010. Vol. 23 (62). № 1. 2010. P. 274–279 [in Ukrainian].
7. Hryshuk, V.K. Criminal law of Ukraine: General part: Education. manual for law students. faculty higher education closing. K. : Publishing House "In Yure", 2006. 568 p. [in Ukrainian].
8. On psychiatric care : Law of Ukraine dated February 22, 2000 № 1489–III. *Official Gazette of Ukraine*. 2000. № 12. P. 24–41 [in Ukrainian].
9. Baulin Yu.V. Exemption from criminal liability. K. : Atika, 2004. 296 p. [in Ukrainian].
10. On the practice of courts applying the legislation on the release from serving the sentence of convicts who have fallen ill with a serious illness : Resolution of the Plenum of the Supreme Court of Ukraine of September 28, 1973 № 8. *Collection of Resolutions of the Plenum of the Supreme Court of Ukraine in Criminal Cases: Educational and Practical Guide* / incl. B.O. Kyriv. Lviv : Liga-press, 2008. P. 81–84 [in Ukrainian].